

UOT-28

**DİNİ RADİKALİZM VƏ KLASSİK İSLAM TƏHSİL SİSTEMİ:
FƏZLUR RƏHMANIN GÖRÜŞLƏRİ ƏSASINDA***i.f.d., dos. Mübariz Camalov*
*BDU İlahiyyat fakültəsi**Açar sözlər: Fundamentalizm, radikalizm, təhsil, reform, Fəzlur Rəhman.**Keywords: Fundamentalism, radicalism, education. Reform, Fazlur Rahman**Ключевые слова: Фундаментализм, радикализм, образование, реформа, Фазлур Рахман*

İslam dünyasında son bir neçə onillikdə meydana çıxan yaxud çox istifadə edilən bir termin kimi dini radikalizm literaturda fundamentalizm termini ilə də ifadə edilir. Əslində fundamentalizm termini radikalizm terminindən daha əvvəl meydana çıxmışdır. Radikalizmin fundamentalizmdən daha kəskin olduğunu qəbul edərsək, xüsusilə son dövrlərdə radikal cərəyanların terrorist fəaliyyətləri bu terminin daha çox istifadə edilməsinə təsir göstərmişdir. Bununla birlikdə İslamla bağlı olaraq fundamentalizm termini də həm qərb literaturunda, həm də İslam dünyasındakı müəlliflər tərəfindən işlədilir. Bəzən eyni mənada, bəzən də yaxın mənalı terminlər kimi istifadə olunan radikalizm və fundamentalizm bir-biri ilə yaxından əlaqəlidir. Buna görə də dini radikalizmdən danışarkən dini fundamentalizm məfhumundan istifadə etmək qaçılmazdır. Dini fundamentalizmin mənası terminin yeniliyi və fundamentalizm fenomeninin mürəkkəbliyi səbəbilə hələ də tam olaraq aydınlığa qovuşmamışdır. Fundamentalizm sözü ingilis dilində *təməl, əsas, prinsipial* mənasına gələn *fundamental* sözündən törəmiş, latın dilindəki *fundament*dən alınmışdır. Tarixi bir fenomen kimi fundamentalizm XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Amerikada meydana gələn dini hərəkatın adıdır. Bu hərəkatı meydana çıxaran iki səbəbdən birincisi xiliazm, yəni İsanın ikinci dəfə dünyaya gəlməsi inancıdır. İkincisi isə qadının müasir dünyada dəyişən roluna qarşı fundamentalistlərin reaksiyasıdır. Protestant məzhəbinin rəhbərliyində təşəkkül edən bu cərəyan sekularizm və modernizmə qarşı mənfi mövqeyi ilə ortaya çıxmışdır. Bu yanaşmaları ilə Xristianlığın dəyişməz qəbul etdikləri əsaslarını çoxcildli *Fundamentals* adlı əsərdə bir yerə toplamışlar. Fundamentalizmin adını bu kitablardan aldığı güman edilir¹.

¹ Günay Ü. İslam Dünyasında Gelenek, Değişme, Modernleşme ve Fundamentalist Eğilimler, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 1998, № 8, s. 1; Kirman A. Sekülerleşme Perspektifinden Dini Fundamentalizm // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of International Social Research, 2008, № 2, s. 276; Sezen A. Üniversite öğrencileri örnekleminde iman gelişimi ve dinsel fundamentalizm arasında ilişkiler üzerine bir çalışma: Doktorluq dis. 2008, s. 73.

Fundamentalizm termini siyasi fundamentalizm, mədəni fundamentalizm kimi mənalarda işlənməklə birlikdə, dinlə əlaqələndirilərək dini fundamentalizm formasında daha çox istifadə olunur. Bundan əlavə dini fundamentalizm anlayışı dini radikalizm və dini ekstremizm kimi terminlərin meydana çıxmasına səbəb olmuş və müxtəlif dini cəmiyyətlərdəki müştərək anlayışı ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir. Çıxış nöqtəsi kimi müəyyən bir dinin müəyyən bir məzhəbi göstərsə də bu terminlər universal xarakter qazanaraq bütün din və cərəyanlardakı mühafizəkarlara aid edilmişdir. Çünki, bütün dini fundamentalist yanaşmalar müştərək xüsusiyyətlərə sahibdir. Buna görə fundamentalist adlandırılan qruplar aşağıdakı xüsusiyyətləri daşıyır:

1. Qurup öz varlığına qarşı təhdid kimi gördüyü krizislərlə başa çıxmaq üçün bir yol təqib edir.

2. Həm özlərinin, həm də aid olduqları dini camaatın liderlərinin dinin əsaslarından uzaqlaşdıqlarını düşündükləri üçün özlərini *digərlərinə* qarşı mübarizə aparmağa məcbur hiss edirlər.

3. Digərlərini açıq-aşkar düşmən kimi görürlər.

4. Tarixi hadisələrə eskatoloji (tarixin başlanğıcı və sonu) cəhətdən yanaşırlar.

5. Tarixi şüuru (insanın özünü tarixi proseslərin təsiri altında görməsi) rədd edirlər.

6. Özlərini yadlardan qorumaq üçün kəskin ictimai sərhədlər qoyurlar.

7. Müqəddəs mətnlərin yeganə yozumçuları kimi gördükləri liderlərinə sıx bağlıdırlar.²

Fundamentalistlərə görə müqəddəs mətnlərin hərfi mənası əsasdır. Buna görə də xüsusilə, hermenevtik oxumalara müsbət yanaşırlar. Fundamentalizmdə dəyişməz mütləq qayda-qanunlar tərəfdaşların mövcudiyyətinin əsasını təşkil edir. Bunu dəyişdirməyə yaxud tənqid etmək istəyənlərə qarşı çıxaraq onları *başqa* adlandırır və əlaqəni kəsirlər³

Radikalizmin yaranma səbəbləri

İslam tarixində ilk radikal cərəyanın xaricilər olduğunu demək mümkündür. Çünki müasir dövrün radikalları ilə xaricilər arasında bənzərliklər görülür. Xüsusilə, hakimiyyətə qarşı etiraz və dinin əsaslarına qayıdış bunlardan ən mühümləridir. Əsasən xariciləri radikalizmdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət xaricilərin anarxiyasıdır. Bundan əlavə radikalizmin dinə uyğun olmadığını göstərmək üçün xariciliklə əlaqələndirilsə də⁴ hər ikisinin ümumi xarakteristikasının bənzər olduğu düşüncəsi daha güclüdür.

² Yaparel R. Dinsel fundamentalizm / Din-kültür və çağdaşlıq, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayım matbaacılık ve ticaret işletmesi. 2007, s. 139-140.

³ Öz S. Sosyolojik bir olgu olarak dini ihya hareketleri // Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014, c.3, № 1, s. 189.

⁴ Ateş D. İslam Köktenciligi (!) kökeni, genel nitelikleri, tanımlar ve tınıflamalar // Akademik Orta Doğu, 2009, № 2, s. 78.

Radikalizmin meydana çıxmasını siyasi, iqtisadi, dini, mədəni, fəlsəfi və s. bir çox səbəblə izah etmək olar. Bunlardan İslam dünyasında təhsil sisteminin tənəzzülü, İslam düşüncəsinin durğunluğu, qərbin İslam dünyasını müstəmləkəyə çevirməsi və İslam dünyasında ihya hərəkatlarının başlamasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bununla birlikdə radikalizmi meydana çıxaran səbəbləri aşağıdakı başlıqlar altında toplamaq mümkündür.

Xarici təsirlər

Radikalizmi meydana çıxaran səbəblərdən biri qərbin islam dünyasını öz müstəmləkəsinə çevirməsidir. Bu iki dünyanın qarşılaşması çox sərt olmuş və İslam dünyasının ağır məğlubiyyəti ilə nəticələnmişdir. Şübhəsiz müstəmləkəçilik siyasi işğaldan əlavə qərblə və sekular olan mədəniyyətin müsəlman cəmiyyətlərində hakimiyyət qurması ilə də təzahür etmişdir. Bu hakimiyyətə qarşı islam dünyasının reaksiyası müxtəlif formalarda və fərqli tonlarda olmuşdur. Müsəlman cəmiyyəti bu məğlubiyyətin səbəblərindən biri kimi İslamdan uzaqlaşmağı görmüşdür. Buna görə də vəziyyətdən çıxış yolunun təkrar İslama qayıtmaq (fundamentalizm/radikalizm), İslamı müsəlmanın həyatında təkrar canlandırmaq (ihya) olduğunu düşünmüşlər. Gəl gör ki, bu cəhdlərin yetərsiz qalması radikal/terrorist cərəyanların təşəkkülünə şərait yaratmışdır.

Qərbin İslam dünyasına hücumu sadəcə siyasi hakimiyyət qurma yaxud səlib yürüşlərində olduğu kimi hərbi müdaxilə şəklində olmamışdır. Bununla birlikdə qərb dünyası oryantalizm tədqiqatları ilə İslamı bütün yönərdən ağır tənqid edərək təhrif etməyə çalışdı; vəhyin inkarı, Qur'anın saxtılığı, İslam peyğəmbərinə əqli xəstəlik isnadı, İslamın qılınc dini olduğu iddiası, elmdə uğursuzluq və nəhayət geri qalmışlığın səbəbi olaraq İslamın göstərilməsi kimi müsəlmanın qəlbini və dərrakəsini yaralayan cəhdlər nəticə vermədi, yəni bütün bunlara baxmayaraq müsəlmanlar dinlərinin müqəddəsliyindən və ülviliyindən əsla şübhə etmədilər. Əksinə müsəlmanlar qərbin haqsızlığını və İslamın həqiqətini isbat etmək üçün dinlərinə daha çox bağlandılar. İslama qarşı bu hücumlar daha radikal islami kimliyin təşəkkülünə yol açdı və hətta bu radikalist yanaşma qərbə qarşı müdafiə xətti görkəminə büründü. Bundan əlavə, İslam dünyasında mədəni irsin tənəzzülü ümitsizlik və özünə inamsızlığa gətirib çıxardı. İslam dünyası qərb ilə arasındakı bu soyuq münasibətə görə və xüsusilə qərbin texnoloji inkişafına qarşı yenə də öz ənənəsinə bağlanmağı seçdi. Beləliklə də, Həsən Hənəfinin dediyi kimi, qərbin müasirləşməsinə reaksiya olaraq müsəlmanlar ənənəyə bağlandılar. İslam dünyasını modernləşdirmək istəyən qərb dünyası dini mühafizəkarlıq və İslam fundamentalizmini özü yaratdı.⁵

İslam dünyasında radikal cərəyanların terrorist təmayüllər göstərməyə başlaması ilə qərb dünyasının özünə `xarici düşmən` axtarışı ilə eyni dövrlərə təsadüf edir. Məlum olduğu kimi qərb dünyası tarix boyunca özünü tanımaq üçün *başqa*

⁵ Hanafi H. The Origin of Modern Conservatism and Islamic Fundamentalism / Islamic Dilemmas: Reformers, Nationalists, Industrialization: The Southern Shore of the Mediterranean (editor: Ernest Gellner), Berlin: Mouton Publishers, 1985, p. 99.

terminindən istifadə etmişdir. Adətən *başqa* eyni zamanda düşməndir. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra düşmənsiz qalan qərb yeni bir *başqa* axtarışına başladı. 1995-ci ildə NATO baş katibi Villi Klaasin 'Sovet təhlükəsi keçdi. İndi NATO'nun missiyası İslam ölkələrində inkişaf edən fundamentalist hərəkatlar olmalıdır' sözü təsadüf ola bilməz. Son iyirmi ildə qərb ictimaiyyəti və xüsusilə qərb mətbuatı İslam dinini fundamentalizm, hətta radikalizm, son on il ərzində isə terorizm ilə eyniləşdirmişdir.⁶

Modernizm, dünyəviləşmə və radikalizm

Bir çox nüfuzlu tədqiqatçıya görə radikalizm ənənəvi din anlayışı ilə modernizmin toqquşmasından meydana gəlmişdir. Buna görə də radikalizm modernizmə verilmiş bir cavabdır. Radikalizm özündə modernist ünsürlər daşsa da İslam dini dinin müasirləşməsinə deyil, müasirləşmənin islamlaşmasını ümid edir.⁷

İslam dünyasında radikalizmin dəqiq başlanğıc tarixini vermək mümkün deyil. Bununla birlikdə bəzi müəlliflərə görə İslam dünyasında meydana gələn radikalizmin əsas iki səbəbi var. Bunlardan birincisi Ərəb-İsrail müharibəsinin 1960-70-ci illərdə İsrailin lehinə sona çatması, ikincisi isə 1979-cu ildə baş verən İran İslam İnqilabıdır. Şübhəsiz bu tarixlər radikalizmin yaranması deyil, güclənməsi və yayılması dövrü kimi qəbul edilə bilər. Biraz daha geriye gedərsək, XX əsrin əvvəllərində İslam dünyasında cərəyan edən milliyətçi inqilablar İslamı təcridən cəmiyyət həyatının küncünə sıxışdırmışdır. Bunun nəticəsində sonrakı illərdə İslam dövlətlərindəki sekular iqtidarlar müsəlman xalqların gözündən düşərək qanuniliyini və gücünü itirməyə başladı. Bu da radikalizmin yaranmasına həm səbəb oldu, həm də münasib zəmin hazırladı.⁸

XIX əsrin əvvəllərində İslam dünyasının nüfuzlu ölkələrində meydana gələn milliyətçi modernist reformlar dünyəviləşməni də özü ilə birlikdə gətirmişdir. Əsrlər boyu mühafizəkar və dindar olan bu cəmiyyətlər dini gündəlik həyatdan kənarlaşdıran bu dəyişikliyi qəbul etməmişdir. Çünki İslam dini həyatın bütün sahələrinə yayılan, din-dünya təsnifini qəbul etməyən bir xarakterə sahib olmuşdur. Nəticədə müsəlman cəmiyyətinə yad olan bu anlayış 'din əldən gedir' şüarına, bu şüar da dinə daha sıx bağlanma düşüncəsinə təkan vermişdir. Əslində müasirləşmənin müsəlman dünyasını modernləşdirmə cəhdləri uğursuzluqla nəticələnmiş, hətta son onilliklərdə geriləyərək iflas etmişdir. Bunun çoxsaylı səbəblərindən biri modernləşmənin ekonomik və siyasi müstəvidə qalaraq geniş xalq kütlələrinə yayılmamasıdır. İkinci səbəb isə təsəvvüfün xüsusi təsiri ilə güclənib ənənəvi İslam anlayışında özünə yer tutan 'hər yüzilliyin

⁶ Bulaç A. İslam ve fundamentalizm / II. Uluslararası İslam Düşüncəsi Konferansı. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997, s. 319.

⁷ Ercins, G. (2009). Küreselleştirici modernliğin bir antitezi: Fundamentalizm // Uluslararası İnsan Bilimleri

Dergisi, 2009, № 1, s. 661-662.

⁸ Ateş D. İslam Köktenciligi (!) kökeni, genel nitelikleri, tanımlar ve tınıflamalar, s. 64.

başında canlanma yaşanacağı⁹ inancıdır. Buna görə də bütün ümitsizlik və bədbinliklərə rəğmən müsəlmanlar səbirlə, inamla bu canlanması gözləmişlər. Nəticədə müslümanların əlində İslamdan, İslam ənənəsindən və bütün cəhətləri ilə birlikdə İslam tarixindən başqa bir şey qalmamışdır. Tənqid olunmasına baxmayaraq ənənəvi İslam da müsəlmanlar üçün yeganə çıxış yolu olmuşdur. Fəzlur Rəhmənə görə modernizmdən əvvəl meydana çıxan islahat hərəkatlərinin müştərək xüsusiyyəti müsəlman cəmiyyətlərin əxlaqi baxımdan pozulması, buna qarşı tədbir kimi müsəlmanların İslamı əslinə qaytarma və dinə sonradan qarışan xurafələri təmizləmə cəhdidir.¹⁰

İslami oyanış

İki əsrdən bəri İslam dünyasının oyanma cəhdində olduğunu demək mümkündür. Başqa sözlə desək, son iki əsr boyunca İslam dünyası İslamı yenidən anlama, yozumlama və yaşama yolu axtarışında olmuşdur. Bu axtarış bəzən `dinin ihyası`, bəzən `şəriətə qayıdış`, bəzən `islami oyanış`, bəzən `biliyin islamlaşdırılması`, bəzən də `yeni İslam modeli` şəklində özünü göstərmişdir. Bu kimi təşəkküllərdə gizli yad əllərin rolu ilə bağlı mülahizələri bir kənara qoyaraq, məsələnin zahiri görünüşünün təhlili haqqında qeydlərə nəzər salsaq, İslam dünyasındakı bütün bu çalışıb-çapalamaların qərblə üz-üzə gəldikdən sonra başladığını demək olar. İslam dünyasının özünü tənqid etməyə, dinin əsas mənbələri daxil olmaqla hər şeyi yenidən gözdən keçirməyə başlamasında məhz qərbin böyük təsiri olmuşdur. Ən azından son yüzillikdə yetişən müsəlman mütəfəkkirlərin böyük əksəriyyətinin məhz qərb dünyasında təhsil aldığı və ya qərbdə yaşadığını, qərblə yaxın təmasda olduğunu xatırlamaq bunun üçün kifayətdir. Qərbin təsirinin müsbət və ya mənfəi olmasını bir kənara qoyaraq, İslam dünyasında baş verənlərə nəzər saldıqda görürük ki, ənənəvi İslam bütün daxili və xarici təsirlərə baxmayaraq müsəlmanın qəlbinin ən dərinliklərində yaşamağa davam etmişdir. Bu əsnada o, həyatda qalmaq üçün öz köklərindən bəslənmişdir. Müsəlmanlar keçmişdəki şan-şöhrətli günlərinin geri gələcəyi ümidini ən çarəsiz gördükləri zamanlarda belə itirməmişlər. Eyni kökdən bəsləndiyini iddia etsələr də mühafizəkar-modernist, irrasional-rasional şəklində qruplaşan müsəlmanların mübarizəsi mühafizəkar-irrasional olanların üstünlüyü ilə sonlanmışdır. Bu da müasir dövrdə müsəlmanların İslama bağlanmaları və radikallaşmaları ilə nəticələnmişdir.¹¹

Qərbə qarşı reaksiya yaxud qərbin təsiri ilə formalaşan yeni islami anlayış metodu əsasən bilik mərkəzli olmuşdur. Bu, İslam dünyasında müasir təhsil sistemində bələd olan yeni gənc nəsəl tərəfindən mənimsənsə də əksəriyyəti təşkil edən `təhsilsiz kütlələr`ə uyğun gəlməmişdir. Bunun nəticəsində bu kütlələr radikal ritorikalardan

⁹ “Şübhəsiz, Allah hər yüzilliyin başında bu ümmətə dinini yeniləyəcək bir mücəddid göndərəcəkdir” (Əbu Davud, Mələhim, 1).

¹⁰ Rahman F, İslami Yenilenmə Makaleler I. (tərc. Adil Çiftçi). Ankara: Ankara Okulu, 2004, s.81.

¹¹ Hanafi H. The Origin of Modern Conservatism and Islamic Fundamentalism, p. 101; Ercins, G. (2009). Küreselleştirici modernliğin bir antitezi: Fundamentalizm // Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, s. 667.

inkışafı üçün əlverişli mühitin yaranmasına kömək etmişdir. Bu kimi cərəyanların xarakteristik xüsusiyyəti bəzən gün işığına çıxsalar da ümumiyyətlə yeraltı fəaliyyət göstərmələridir. Bu işə nəzarət imkanının olmadığı və təhlükənin sezilmədiyi şəraitinin yaranmasına gətirib çıxarır.

Modernləşmə prosesi XX əsrdə bütün cəmiyyətlərə fərqli mahiyyətdə və dərəcədə olsa da təsir etmişdir. Bu təsir hər bir cəmiyyətdə özünəməxsus reaksiyalar meydana gətirmişdir. Bunların ən əhəmiyyətliələrindən biri də, şübhəsiz, dini radikalizmdir. İslam dünyasında fundamentalist cərəyanların təşəkkül tarixi İslamın ilk əsrlərindəki əhli-hədis anlayışının yaranmasına qədər geri aparılsa da dini radikalizmin ən sərt nümunələrinə XX əsrdə rastlanmışdır. İslam dünyasında dini radikalizm sələfi düşüncə ilə yaxından əlaqəli olub, demək olar ki, eyni mənalı sözlər kimi istifadə olunur. Bununla birlikdə dini radikalizmin əsas dinamikası ihya hərəkatlarıdır. İslam dininin dəyişən dünya şərtlərinə reaksiyası kimi İslamın yenidən canlanması mənasında işlədilən ihya hərəkatlarının radikalizmə çevrilməsi yaxud ona təkan verməsi məsələsinə keçmədən əvvəl İslamın dünyasında meydana çıxan ihya hərəkatlarına qısaca toxunmaq lazımdır.¹²

İhya sözü ərəb dilində 'həyat' kökündən törəmiş olub diriltmək, canlandırmaq, oyatmaq kimi mənalara gəlir.¹³ Adətən ihya sözü dini terminologiyada təcdit, reform, təcəddüd, islahat terminləri ilə eyni mənada istifadə olunur. İhya sözünün termin mənası M. Aydının təqdim etdiyi ən geniş məzmunlu tərifə görə "İhya İslamı bidət və xurafatlardan və hər nə şəkildə olursa olsun tərkibinə girmiş bütün xarici ünsürlərdən təmizləyərək saf halını təyin etmək, 'tarixi İslam'ın arxasındakı 'ilk dövr İslamı'nın inanc və tətbiqlərini canlandırmaq, onu Qur'an və sünnədəki orijinal forması ilə yenidən müəyyənləşdirib insanların istifadəsinə təqdim etməkdir"¹⁴. Bu tərifdə diqqət çəkən ən mühüm nöqtə İslama yad ünsürlərin daxil olduğunun qəbul edilmiş olmasıdır. Bu yad ünsürlərdən xilas olma yolu kimi İslamın yarandığı ilk dövrdəki din anlayışının yenidən canlandırılması məqsəd qoyulur. İhya hərəkatının çıxış yeri, şübhəsiz, İslamdır, yəni müsəlmanların böyük əksəriyyəti özlərini ihya məfhumuna yaxın hiss edirlər¹⁵. Buna bağlı olaraq Jhon O. Vollun Fəzlur Rəhmanın fundamentalizm haqqında fikrini nəql etdiyi tezisində belə deyilir: 'Əgər bir insan İslamın əsaslarını həyata tətbiq etmək istəyirsə, o bir fundamentalistdir və əgər bu belədirsə, bütün yaxşı müsəlmanlar fundamentalistdirler'¹⁶. Bu anlayışın ilk izlərini

¹² Sönmez M. İhyacılığın doğuşu və bazı önəmli təmsilçiləri (Gazali, İbn Teymiyyə, Birgivi və Muhammed İbn Abdulvahhabın İhyacı yönərlərinə qısa bir baxış) // EKEV Akademik Dergisi. 2001, № 1, s. 25.

¹³ Lisanul-ərəb: XIV c., Beyrut. 1963, s. 211-212.

¹⁴ Aydın M.S. Fazlurrahman və İslam modernizmi // İslami Araşdırmalar. 1990, № 4, s. 275.

¹⁵ Rahman F. İslam. Ankara: Ankara okulu yayınları, 2008, s. 269; İşcan M. Gazalının İhya və İslah düşüncəsinə genel bir baxış // Diyanet İlmî Dergisi. 2011, № 3, s. 117.

¹⁶ Öz S. Sosyoloji bir olgu olaraq dini İhya hərəkatları, s. 191; Voll J. Modernizm və fundamentalizm: İslam tarixində yenilənmə və reform / İslam və Modernizm: Fazlur Rahman təcrübəsi, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997, s. 231.

Ömər ibn Əbdüləzizin xəlifəliyi dövründə görmək mümkündür. Ancaq o dövrdəki ihya təşəbbüsləri daha çox siyasətlə bağlı idi. İhya hərəkatı daha geniş mənada ələ alındıqda və xüsusilə düşüncə zəminində tədqiq edildikdə Qəzali dövrünün bağışlanğıc nöqtəsi qəbul edilməsi daha məqsədəuyğun görünür¹⁷.

İslam tarixinə nəzər saldıqda Qəzali öncəsi dövrdə İslam dünyasının qarşılaşdığı iki problemi görmək mümkündür. Bunlardan birinci tərcümə fəaliyyətləri ilə birlikdə İslam dünyasına girib yeni fikri cərəyanların meydana gəlməsinə səbəb olan yunan düşüncəsidir. İkincisi isə ən qısa ifadəsi ilə sufiliyin təşkilatlanmasıdır. Yəni, nəfis tərbiyəsi kimi meydana çıxan sufilik sonrakı dövrlərdə liderlərinə imtiyazlı bilik və edən xüsusi qruplaşmaya çevrilmişdir¹⁸. Bu problemlərin hər ikisinə ən ciddi və sistemli yanaşma tərzini Qəzalidə görmək mümkündür. Qəzalinin ilk ihyaçı olaraq görülməsinin səbəbi də budur. Qəzali həm kəlam elminə gətirdiyi yeniliklərlə bu sahədəki problemləri həll etmiş, həm də sufiliklə birlikdə meydana çıxan batini elmlərə qarşı mübarizə aparmışdır. Ancaq Fəzlur Rəhmənə görə Qəzali də sufiliyin yaratdığı mühitdən öz nəsibini almışdır. Sufilik hicri üçüncü əsrə qədər müəyyən müridlər qrupu daxilində mürtədliyi tərəfindən istiqamət verilən xüsusi bir dini yaşama tərzinə olmuşdur. Geniş xalq kütlələrinə məlum olmayan bu yol cəmiyyət içərisində, xüsusilə, imanla bağlı fərqli anlayışları meydana gətirmədiyi üçün problem kimi görülməmişdir. Ancaq sufilik qapısını hər kəsə açmağa başladığı dövrdən etibarən insanlar arasında ənənəvi etiqadi məsələlərdən azma halları meydana gəlməyə başladı. Buna baxmayaraq sufiliyin çoxsaylı yayılma səbəbləri arasında mənsublarına Allahla birbaşa ünsiyyət sözü verilməsi diqqəti daha çox cəlb edir. Çünki bu vədin cazibəsi iqtisadi, ictimai və siyasi xüsusiyyət daşıyan digər səbəblərdən daha güclü idi. Üləmanın (sufi təriqətlər xaricindəki alimlər) buna qarşı ciddi etiraz və cəhdləri sufiliyin yayılmasının qarşısını ala bilməmişdir. Nəticədə sufilik özünəməxsus düşüncə sistemi və yaşayış tərzini ilə formalaşmış və hətta 'din içində din' adını alacaq qədər sərhədləri aşmışdır. Başlanğıcda ali hədəflərlə yola çıxan bu hərəkat əsrlər sonra ilk səmimi məqsədindən ayrılaraq istismarçı təşkilata çevrilmişdir. Fəzlur Rəhmanın baxış tərzinə görə üləmanın bütün cəhdlərinə baxmayaraq İslam dünyası VIII/XIV əsrdən etibarən sufi təriqətlərə təslim olmuşdur.¹⁹

Qəzalidən sonra ihya hərəkatının ən mühüm təmsilçisi İbn Teymiyyədir. Qəzali kimi İbn Teymiyyənin də ən çox tənqid etdiyi sahələrdən biri təsəvvüfdür. Əslində İbn Teymiyyə də bir nəfis tərbiyəsi kimi təsəvvüfə qarşı çıxmamışdır. Onun da sərt üslubla tənqid etdiyi nöqtə təsəvvüflə birgə meydana gələn yanlış etiqad məsələləri, batil inanclar, sonradan meydana gələn müxtəlif zikir ayinləri, bidətlər və xurafətlər olmuşdur. Əslində bütün bunlar sadəcə İbn Teymiyyənin deyil, ihya və islahat tərəfdarı olan alimlərin müştərək fikridir. Dinin bütün bu sapmalardan təmizlənməsi üçün böyük cəhd göstərən İbn Teymiyyə buna nail olmanın ilkin şərti kimi ictihadın

¹⁷ Sönmez M. İhyacılığın doğuşu və bazı önəmli təmsilçiləri. s.29.

¹⁸ Rahman F. İslam. s. 269.

¹⁹ Rahman F. İslam. s. 223-224.

canlılıq qazanmasını göstərmişdir. Onun fikrinə görə geniş xalq kütlələrinin müəyyən bir məzhəbi təqlid etmə imtiyazı olsa da alimlərin ictihadı qaçılmazdır. Bu düşüncələri səbəbi ilə sufilərin ağır tənqidlərinə məruz qalan İbn Teymiyyə fikirləri sonrakı dövrlərdə meydana gələn ihya hərəkatlarının, xüsusilə, vəhhabiliyin yaranmasında böyük rol oynamışdır.²⁰

İbn Teymiyyənin bütün düşüncələri hər kəs tərəfindən qəbul edilməsə də sufiliklə bağlı tənqidləri əsasən üləma tərəfindən də təsdiqlənmişdir. Bir tərəfdən reform vürğusu digər tərəfdən ənənəvi İslamın sərt şəkildə tənqidi Məhəmməd ibn Əbdülvəhhab tərəfindən yaradılan vəhhabi cərəyanına mənbə təşkil etmişdir.²¹ Ancaq XVIII əsrdə ihya hərəkatlarının vüsət almasıyla birlikdə meydana çıxan vəhhabilik bəzən İbn Teymiyyədən də sərt və qatı anlayışa bürünmüşdür. Onların ictihada yanaşma tərzləri təqdirəlayiq görülsə də həddi aşan dərəcədə təkfirçi üslubları və şirk anlayışının sərhədlərini genişlətmələri müsbət qarşılanmamışdır. Buna görə də vəhhabilər özlərini sələfi əqidəyə nisbət etsələr də bəzi hallarda onların xarici xüsusiyyətlərinin daha ağır gəldiyini düşünənlər də olmuşdur.²²

Fundamentalizm meydana çıxma səbəbləri və dini əslinə qaytarma iddiasından yola çıxdığı üçün ilk dövrlər etibarilə müsbət qarşılanmış, hətta dinin yarandığı dövr olan `qızıl əsr`ə həsrət arzusunu canlandırmışdır. Ancaq son dövrlərdə fundamentalizmin radikalizm, fanatizm, mürtəcelik, terorizm kimi neqatif xüsusiyyətlərə bürünməsi hansı saiqlərdən meydana gəldiyindən asılı olmayaraq onun haqqında mənfi təsəvvür yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Üstəlik bu təsəvvür sadəcə radikal cərəyanlarla məhdud qalmamış, din və müqəddəs dəyər adına hər şeyə sirayət etmişdir. Bunun nəticəsi kimi 11 sentyabr hadisələri ilə birlikdə müsəlman adı bütün dünyada terorist damğası ilə möhürlənməyə başlamışdır. Beləliklə daha geniş və müsbət mənalı fundamentalizm, daha dar və mənfi mənalı radikalizmlə eyni mənaya enişdir.²³

Qərbdə müsəlman təsəvvürünün mənfiliyi sadəcə fundamentalist yaxud radikalist anlayışa bağlı olmayıb, hər iki tərəfin şüuraltı dünyasının bunda böyük təsiri var. Həsən Hənəfinin xülasə şəkildə qeyd etdiyi kimi, müsəlman şüuraltında qərbin qarşılığı Roma imperiyası, səlib yürüşləri, müasir müstəmləkələr, tək qütblü dünyadır. Qərblə şüuraltında isə İslam təsəvvürü Roma imperiyasına sahib olma, Qüdsü işğal etmə, İstanbula yerləşmə, Viyanadan İspaniyaya qədər Avropanı təhdid etmə və nəhayət son onilliklərdə İslam dünyasından qərbə köç axını ilə birlikdə qərblə şəxsiyyətin dəyişməsidir.²⁴

Radikalizmin səciyyəvi şüarı dinin əslinə qayıtmaqdır. Bu fikir ilk baxışda cəlbedici görünür. Çünki `dinin əslinə qayıtma` müddəası saf və dəyişməmiş əsl din

²⁰ Sönmez M. İhyacılığın doğuşu və bazı önəmli təmsilçiləri. s.31.

²¹ Voll J. Modernizm, fundamentalizm və hermönetik / İslam və Modernizm: Fazlur Rahman təcürbesi, s./233

²² Sönmez M. İhyacılığın doğuşu və bazı önəmli təmsilçiləri. s.34.

²³ Öz S. Sosyoloji bir olgu olaraq dini ihya hərəkatları, s. 191.

²⁴ Hanafi H. Islam and westernization / I. Uluslararası Kutlu Doğum İlmî Toplantısı, İslam, Gelenek ve Yenileşme = Islam, Tradition and Change, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1996, s. 250;

fikrini irəli sürür. Bu isə hər bir dindarın arzuladığı duyğunu qabardır. Əslində isə dinin əslinə qayıtma düşüncəsi iki iddia irəli sürür. Bunlardan birincisi mövcud din anlayışının yanlış olduğu və təhrif edilibdir. Əsasən bu tənqid əsrlərdən bəri əsas damarı təmsil edən ənənəvi İslam anlayışının yanlış olduğunun ifadəsidir. Bu isə sələf adlandırılan ilk üç nəslin sonundan, yəni təxminən IX əsrdən XVIII-XIX əsrlərdə özlərini sələfi adlandıran cərəyanların meydana çıxmasına qədər davam edən müddətdəki, demək olar ki, on əsrlik din anlayışının rədd edilməsi deməkdir. Dinin əslinə qayıtma düşüncəsinin ikinci iddiası isə doğru din anlayışının sələfin inhisarında olduğudur. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk nəsillərin, xüsusilə, ideallaşdırılan səhabə dövrünün mükəmməl olduğu düşüncəsi bütün müsəlmanlarda mövcuddur. Bu, müsəlmanların əsl dini həyatı keçmişdə axtarma həvəsində özünü açıq-aşkar göstərir. Amma bu iddialarla bəzənmiş göz qamaşdıran xarici görkəm aldadıcı olub, buna inanmaq sadələşməlik olar. Çünki bu iki iddianın məzmunundakı əsl hədəf şiddət (zorakılıq, terror) düşüncəsini bəsləməyə imkan verməyən ənənəvi İslam anlayışının yanından sovuşaraq, dinin yazılı mənbələrinin (Qur'an və sünne) literal mənasına sadıq qalan zəminə (sələf anlayışına) çatmaq və bu 'münbit' şəraitdən istədiyi din anlayışını emal etməkdir. Məlum olduğu kimi, dilin xüsusiyyətindən asılı olaraq sözlərin fərqli mənalara çəkilmə iqtidarı və nəsllərin (ayə və hədislər) kontekstindən sökülərək istənilən mənayla yüklənmə imkanı buna geniş fürsət verir. Beləliklə, dinin gətirdiyi əsl həqiqətləri dərk edəcək qədər biliyə sahib olmayan kütlələrdən meydana gələn və müqəddəs mətnlərin yeganə yozumçuları kimi gördükləri liderlərinə sıx bağlı olan radikal cərəyan nümayəndələrinə kifayət qədər dəlil göstərmək çox asan olur. Digər yozumların bidət (dinə sonradan daxil edilmiş yad ünsür) olduğunun təlqin edilməsi ilə birlikdə hörgü tamamlanmış olur. Artıq bu səddi nə içəri, nə də çölə doğru aşmaq mümkün deyil.

Din və terrorizm

Bütün dinlər sülh və əmin-amanlığa çağırır. İslamda da 'haqsız yerə bir insanı öldürmək bütün bəşəriyyəti öldürməkdir', 'qəlb qırmaq Kəbəni dağıtmaqdan daha böyük günahdır', 'müharibə şəraitində də olsa ağacları səbəbsiz kəsməyin' və bu kimi saysız sülhsevər düsturlar mövcuddur. Bəs həddi-hüdudu olmayan və heç bir əxlaqi dəyəərə sədaqət göstərməyən 'İslam terrorçuluğu' haralardan törəyir?

Terrorizmin dini, irqi, vətəni olmaz. Bu isbata ehityacı olmayan aşkar bi həqiqətdir. Buna görə də terrorizmin dindən sui-istifadə etdiyi iddiasını kənara qoyaraq, bunun necə baş verdiyinə baxmaq lazımdır. İslamın müqəddəs mətnləri olan Qur'an və sünədəki zorakılıq məzmunlu nəsllərin əksəriyyətinin müharibə qanunları ilə bağlı olduğu məlumdur. Ancaq bu mətnlərdən zorakılıq anlayışı emal etmək istəyənlər üçün bunun bir əhəmiyyəti yoxdur. Əsas məsələ məqsədin hasil olmasıdır. Bunu əldə etmək üçün müraciət edilən ikinci yol, hermenevtik oxumalara qarşı olmalarına baxmayaraq, lazım olduqda özlərinin yozumlama metodundan istifadə etmələridir.

Radikal cərəyanlar İslama bağlılıqlarını göstərmək üçün yeni bir terminologiya yaratmaqdan əlavə mövcud islami terminlərə öz anlayışlarını yükləmə yolunu seçmişlər.

Təbliğ, cihad, darul-küfr və darul-küfr, təkfir, tağut, bidət bunlardan sadəcə bir neçəsidir. Ənənəvi müsəlmanların zehmində də müsbət yükə sahib olan bu terminlərə, əslində, İslam dünyasının geri qalması və çıxış yolları axtarışında tez-tez müraciət edilir. Bu da radikalizmin tərəfdaş toplama və radikalizmdə dərinləşmə fəaliyyətinə imkan yaradır.

İslam təhsil sistemi

Klassik İslam təhsil sistemi mədrəsə mərkəzlidir. Bir çoxlarına görə İslamda ilk mədrəsə Məscidi-Nəbəvinin yanında qurulan və əshabı-süffə adlandırılan təhsil quruluşudur. Süffə sözü ərəb dilində kölgəlik deməkdir. Əshabı-süffə yoxsul, qalacaq yeri olmayan səhabələr üçün hazırlanan kölgəlikdir. Burada qalan səhabələr həzrət Peyğəmbərlə daha çox vaxt keçirdikləri üçün get-gedə onların bilik səviyyələri digərlərindən fərqlənməyə başlamışdır. Buna görə də sonralar Mədinədə evi olan bir çox səhabə də buradan faydalanmaq üçün əshabı-süffəyə qoşulmuşdur. Həzrət Peyğəmbərin xüsusi təlimindən keçən bu insanlar qısa bir müddət sonra, o dövr üçün sistemli deyə biləcəyimiz bir təhsil müəssisəsinə çevrilmişdir. Burada təhsil alan insanların sayının 100-dən çox olduğu müxtəlif mənbələrdə qeyd edilir. Bu günə qədər İslam dünyasının müxtəlif yerlərindəki mədrəsələrin əsasını buradan aldığı düşünülür. Sonrakı dövrlərdə şəraitə uyğun olaraq Beytul-İlm, Beytul-Hikmə və Darul-İlm kimi adlandırılan təhsil qurumları bunun davamını və inkişafını təmsil etmişdir.²⁵

İslamın ilk dövrlərində məscidə bağlı olan mədrəsələr zaman keçdikcə məsciddən ayrılaraq müstəqil təhsil müəssisəsi olmuşdur. Çünki İslam torpaqlarının genişləməsi və buna bağlı olaraq müsəlmanların yeni elm sahələri ilə tanış olmaları nəticəsində mədrəsələrin dərş proqramları da dəyişmiş və inkişaf etmişdir. X əsrdə ən parlaq dövrünü yaşayan mədrəsələr Səlcuqlu dövlətinin məşhur siyasi xadimi və elm adamı Nizamülmülk tərəfindən dövlətin xüsusi nəzarətinə alınaraq sistemləşdirilmişdir. Bu dövrdə mədrəsənin ən mühüm xüsusiyyəti tədris proqramının müəyyən qəliblərə salınmaması və müəllim mərkəzli olmasıdır. Yəni mədrəsələrdə sinif anlayış deyil, dərş anlayışı vardı. Beləliklə, bir mədrəsədə təhsil almaq istəyən tələbə istədiyi müəllimi seçmə haqqına sahibdir. Bundan əlavə bir mədrəsədə təhsil alan tələbə istərsə başqa bir mədrəsədə təhsilinə dəvənamə edə bilirdi. Mədrəsələrdə dini elmlərlə yanaşı əqli elmlər də tədris olunurdu. Adətən dini elmlərə keçmədən əvvəl məntiq, bəlağət, dilçilik, həndəsə, riyaziyyat, fəlsəfə, tarix və coğrafiya kimi fənlər öyrənilirdi.²⁶

XVI əsrdən etibarən mədrəsələrdə tədris keyfiyyətinin azaldığı və mədrəsələrin əvvəlki gücünü itirdiyi müşahidə olunur. Bunun ilk ağla gələn səbəbi İslam dünyasının zəifləməsi və mədəniyyətin çökməyə başlamasıdır. Çünki, bütün mədəniyyətlərin

²⁵ İslam Ansiklopedisi: 44 cildə, XXXVII c., İstanbul, 2009, s.469; Kırkız M. Medreseler ve Ezher'de İslami İlimler (Medrese Müfredatıyla Ezher'in Müfredatının Karşılaştırılması) / Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslami İlimler, Bigöl, 2013, s.60.

²⁶ Hızlı M. Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler // Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008, № 1, s. 29.

inkişafi təhsil sistemlərinin vəziyyəti ilə sıx əlaqəlidir. Ancaq bunlardan hansının səbəb, hansının nəticə olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir. Yəni, mədəniyyətin inkaşı təhsil sisteminin inkişafına təsir edir, yoxsa təhsilin inkişafi mədəniyyət inkişafına təsir edir? Burada hər biri digərinin səbəbi kimi görünür. Beləliklə, mədrəsələrdəki ilk dəyişikliyin məntiq, riyaziyyat və fəlsəfə kimi əqli elmlərin tədrisdən qalxması yaxud formal hal alması olmuşdur. Əqli elmlərdə geriləmə sadəcə elm və texnologiyada deyil, dini elmlərə də mənfi təsirini göstərmişdir. Bununla eynivaxtlı olaraq, dövlət nizamında da vəziyyət ağırlaşmağa başlamışdır. İdari sistemin zəifləməsi bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də özünü göstərmişdir.²⁷

Fəzlur Rəhmāna görə mədrəsə təhsil sisteminin qapalılığı və səmərəsizləşməsi mədrəsə sisteminin tənəzzülünün səbəbi deyil, əlamətidir. Əqli elmlərin mədrəsə proqramından çıxarılması fikri durğunluğu meydana çıxarmışdır. Bununla yanaşı dini elmlər də əsl bəslənmə mənbəyi olan həyatdan uzaqlaşaraq mücərrədləşdirilmişdir. Fəzlur Rəhmanın Şatibidən nəql etdiyi bu cümlə o dövrün elm anlayışını belə təsvir edir: 'Praktik əhəmiyyəti olmayan bütün elm növləri ilə məşğul olmaq haramdır'. Bu anlayış hür düşüncəni iki önəmli sahəsinə, fəlsəfə və riyaziyyatı mədrəsədən uzaqlaşdırmışdır. Yerdə qalan İslam elmləri bütün təhsil sahəsində öz hakimiyyətini qurdu. Bunlar arasında azad düşüncəyə qapı açma imkanı olan kəlam elmi Razinin xüsusi zəhməti nəticəsində məntiq elmini özünüküləşdirərək İslam elmləri arasında özünə yer tutdu. Əslində bu nailiyyət İslam düşüncəsinin münbitliyini göstərir. Ancaq kəlamın fəlsəfənin yerini tutması, xüsusilə, mədrəsə tələbələri arasında fəlsəfə əsərlərinə müraciət etmə ehtiyacını aradan qaldırdı. Bir sonrakı mərhələdə kəlamın doqmatik xüsusiyyəti sərbəst düşüncə imkanının qarşısını aldı. Əlbəttə sərbəst düşüncənin durğunlaşmasının tək səbəbi kəlam deyildi. Fəzlur Rəhmāna görə mədrəsələrin sərbəst düşüncədən məhrum olması, xüsusilə, hür düşüncə qabiliyyəti olan insanları başqa bir istiqamətə, təsəvvüfə yönləndirdi. Təsəvvüfün mədrəsəyə alternativ olması zamanı içində mədrəsədə tədris olunan əsərlərin və dərslərin inkarına gətirib çıxardı. Mədrəsələrdəki dərslərin sayının azalması və dərslərin xülasə dərsləklərlə məhdudlaşması əzbərçi zehniyyətin yayılmasına səbəb oldu. Bundan sonra nadir hallarda yeni təliflərə rast gəlmək mümkün idi. Artıq bir çoxu bir-birinin təkrarı yaxud lazımsız təfsilatlarla məşğul olan şərhlər dövrü başladı.²⁸

İslam dünyasının qərblə üzləşməsinin təsiri nəticəsində İslam dünyasının müxtəlif yerlərində bir çox sahədə olduğu kimi təhsil sahəsində də yenilik arayışları başladı. Fəzlur Rəhmāna görə bu arayışlar nəticəsində yeni təhsil formuna iki cür yanaşma meydana gəldi. Bunlardan birincisinə görə müsəlmanların qərbdən öyrənməsi lazım olan sadəcə texnologiyadır. Ənənəvi İslam düşüncəsi müsəlmanlara yetərli olub, qərb fəlsəfəsi ilə bağlı yeniliklərə müsəlmanların ehtiyacı yoxdur və hətta bunlar müsəlmanlar üçün təhlükəlidir. İkinci yanaşma tərzii isə texnologiya ilə birlikdə hər növ biliyin faydalı və

²⁷ Aydın Şevki M. Medreselerin Gerileyiş Sebepleri Üzerine // Erciyes Üniversitesi İlahiyyat Fakültesi Dergisi, Kayseri: 1987, № 4, s. 324-332.

²⁸ Rahman F. İslam, s. 261-264.

alınmalı olduğunu müdafiə edirdi. Fəzlur Rəhməna görə XIX əsrin ikinci yarısında rəvaca olan bu anlayışı beş mütəfəkkir güclü bir şəkildə müdafiə etmişdir. Bunlar Seyid Əhməd Xan, Seyyid Əmir Əli, Cəmaləddin Əfqani, Namiq Kamal və Məhəmməd Əbdühdur. Bu mütəfəkkirlər İslam dünyasının müxtəlif yerlərinə səpələndikləri və çoxu bir-birini heç vaxt görmədikləri halda eyni düşüncələri müdafiə etmələri çox maraqlıdır. Fəzlur Rəhman İslam dünyasının müasir təhsil sisteminə müştərək yanaşması kimi gördüyü bu düşüncələri aşağıdakı kimi sistemləşdirmişdir:

1. IX əsrdən XIII əsrə qədər elmin və elm anlayışının müsəlmanlar arasında inkişaf etməsi Qur`anın təkidlə Allahın sənəti olan və insanın istifadə etməsi üçün yaradılan kainatı araşdırmağa təşviq etməsinin nəticəsidir.

2. Orta əsrlərin sonlarında araşdırma və tədqiqat ruhunun müsəlmanlar arasında dəhşətli şəkildə yox olması ilə İslam aləmi durğunlaşaraq tənəzzülə başlamışdır.

3. Əksəriyyəti İslam dünyasından alınan elmi tədqiqatlar Qərbə çəkilməmiş və beləliklə qərb ölkələri sürətlə inkişaf edərək İslam ölkələrini belə müstəmləkəyə çevirmişdir.

4. O halda müsəlmanlar öz malları olan elmi, inkişaf etmiş qərbdən təkrar alıb, görkəmli keçmişlərini yenidən əldə edə bilər və beləliklə Qur`anın, indiyə qədər laqeyd qanaşdıqları əməllərini də yerinə yetirmiş olurlar.

Burada texnologiyanın əldə edilməsindən daha çox elmin zərurili vurğulanmışdır. Elmi tədqiqatların zəruriliyinin Qur`anın əmri olduğuna diqqət çəkilməsi isə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.²⁹ Fəzlur Rəhməna görə bu arayışlar müsbət hal kimi qarşılansa da vəziyyətdən çıxış yolu üçün yetərli deyil. Təhsil sisteminin yenilənməsi üçün dərslərin və dərslərin məzmununun dəyişdirilməsi məsələni həll etmir. Bunun yeganə yolu İslam düşüncəsini yenidən inşa etməkdir. Beləliklə, Fəzlur Rəhməna görə məhsuldar təhsil sistemini qurmaq üçün yeni bir İslam teologiyasına ehtiyac var. Başqa sözlə desək, İslam təhsil sisteminin nailiyyəti özünü həqiqi və azad İslam düşüncəsini yaratmaqda göstərməlidir.³⁰

Fəzlur Rəhməna görə klassik İslam təhsil sisteminin əsl nöqsanı təhsilin kitab və şəxslərə bağlı olmasıdır. Bunun ən böyük təzahürü mədrəsələrdə yetişən alimlərin mədrəsələrə görə deyil, dərslərdə müəllimlərə görə tanınmasıdır. Bu vəziyyət İslam dünyasında mədrəsələrin sistemləşməsindən sonra da davam etmişdir. Buna görə də, Fəzlur Rəhməna görə İslam dünyasındakı azad fikirli mütəfəkkirlərin böyük əksəriyyəti mədrəsələrdə deyil, mədrəsə xaricində xüsusi dərslər verən müddərislərin yanında yetişmişdir.³¹

Nəticə olaraq demək olar ki, radikalizmin meydana çıxmasını siyasi, iqtisadi, dini, mədəni, fəlsəfi və s. bir çox səbəblə izah etmək olar. Bunlardan İslam dünyasında

²⁹ Rahman F. İslam ve Çağdaşlık: Fikri Bir Geleneğin Değişimi, (tərcümə: Açıkgenç A., Kırbaşoğlu M.H.), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002, s. 107-108.

³⁰ Çelikel B. Fazlur Rahman`da Eğitimin Tanımı ve Hedefleri // Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008, № 27, s. 71; Çelikel B. Fazlur Rahman`da Eğitimin Tanımı ve Hedefleri // Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008, № 27, s. 134.

³¹ Rahman F. İslam, s. 259-260.

təhsil sisteminin tənəzzülü, İslam düşüncəsinin durğunluğu, qərbin İslam dünyasını müstəmləkəyə çevirməsi və İslam dünyasında ihya hərəkatlarının başlamasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Əgər radikalizmi meydana çıxaran səbəblər məlumdursa, o zaman problemin həll yolu da bu istiqamətdə olmalıdır. Bu baxımdan XX əsr mütəfəkkirlərindən Fəzlur Rəhmanın məsələyə yanaşması dəqqəti cəlb edir. Onun fikrinə görə İslam dünyasının düşdüyü vəziyyətdən çıxması İslam düşüncəsinin yenidən inşası ilə mümkündür. Fazlur Rəhmanın bütün əsərləri tədqiq edildikdə onun diqqət mərkəzində İslam düşüncəsinin olduğu görülür. Onun İslam düşüncəsinin yenidən inşa edilməsi cəhdinin əsasını İslam təhsil sisteminin tənqidi təşkil edir. Fazlur Rəhmana görə dini təhsilin inkişafı üçün İslam mədəniyyətini yaxşı bilməklə yanaşı, qərb mədəniyyəti də ciddi tədqiq edilməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Ateş D. İslam Köktenciligi (!) kökeni, genel nitelikleri, tanımlar ve sınıflamalar // Akademik Orta Doğu, 2009, № 2.

Aydın M.S. Fazlurrahman ve İslam modernizmi // İslami Araştırmalar. 1990, № 4.

Aydın Ş. M. Medreselerin Gerileyiş Sebepleri Üzerine // Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Kayseri: 1987, № 4.

Bulaç A. İslam ve fundamentalizm / II. Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997.

Çelikel B. Fazlur Rahman`da Eğitimin Tanımı ve Hedefleri // Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008, № 27.

Çelikel B. Fazlur Rahman`ın Geleneksel İslami Eğitim Eleştirisi // Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008, № 27.

Ercins, G. Küreselleştirici modernliğin bir antitezi: Fundamentalizm // Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, 2009, № 1.

Əbu Davud, Sünən.

Günay Ü. İslam Dünyasında Gelenek, Değişme, Modernleşme ve Fundamentalist Eğilimler, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 1998, № 8.

Hamid T. The collected works of Tawfik Hamid: Observations on Radicalized Islam: Understood Radical Islam. 2011.

Hanafi H. Islam and westernization / I. Uluslararası Kutlu Doğum İlmi Toplantısı, İslam, Gelenek ve Yenileşme = Islam, Tradition and Change, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1996.

Hanafi H. Modern muhafazakarlığın ve islam fundamentalizminin kökeni, çeviren Şerif Esendemir // Tezkire: Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim, 2000, № 17.

Hanafi H. The Origin of Modern Conservatism and Islamic Fundamentalism / Islamic Dilemmas: Reformers, Nationalists, Industrialization: The Southern Shore of the Mediterranean (editor: Ernest Gellner), Berlin: Mouton Publishers, 1985.

Hızlı M. Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler // Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008, № 1.

İbn Mənzur. Lisanul-ərəb: XIV c., Beyrut. 1963.

İslam Ansiklopedisi: 44 cildə, XXXVII c., İstanbul, 2009.

İşcan M. Gazalının ihya ve ıslah düşüncesine genel bir bakış // Diyanet İlmî Dergisi. 2011.

Kırkız M. Medreseler ve Ezher'de İslami İlimler (Medrese Müfredatıyla Ezher'in Müfredatının Karşılaştırılması) / Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslami İlimler, Bigöl, 2013.

Kirman A. Sekülerleşme Perspektifinden Dini Fundamentalizm // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of International Social Research, 2008, № 2, s.

Öz S. Sosyolojik bir olgu olarak dini ihya hareketleri // Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014, c.3, № 1.

Rahman F, İslami Yenilenme Makaleler I. (tərcümə: Adil Çiftçi). Ankara: Ankara Okulu, 2004.

Rahman F. İslam ve Çağdaşlık: Fikri Bir Geleneğin Değişimi, (tərcümə: Açıkgenç A., Kırbaşoğlu M.H.), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.

Rahman F. İslam, (tərcümə: Dağ M., Aydın M.) Ankara: Ankara okulu yayınları, 2008.

Sezen A. Üniversite öğrencileri örneğinde iman gelişimi ve dinsel fundamentalizm arasında ilişkiler üzerine bir çalışma: Doktorluq dis. 2008.

Sönmez M. İhyacılığın doğuşu ve bazı önemli temsilcileri (Gazali, İbn Teymiye, Birgivi ve Muhammed İbn Abdulvahhabın ihyacı yönlerine kısa bir bakış) // EKEV Akademi Dergisi. 2001, № 1.

Voll J. Modernizm ve fundamentalizm: İslam tarihinde yenilenme ve reform / İslam ve Modernizm: Fazlur Rahman tecrübesi, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997.

Voll J. Modernizm, fundamentalizm ve hermönetik / İslam ve Modernizm: Fazlur Rahman tecrübesi, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997.

Yaparel R. Dinsel fundamentalizm / Din-kültür ve çağdaşlık, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi. 2007.

XÜLASƏ

DİNİ RADİKALİZM VƏ KLASSİK İSLAM TƏHSİL SİSTEMİ: FƏZLUR RƏHMANIN GÖRÜŞLƏRİ ƏSASINDA

İslam dünyası son bir neçə onillikdən bəri dini radikalizmdən ciddi mənada təsirlənmişdir. İslam cəmiyyətlərində bu təsirin izlərini siyasi, iqtisadi, sosial və sair sahələrdə görmək mümkündür. Dini radikalizmi meydana çıxaran səbəblərdən ikisi ənənəvi din anlayışı ilə modernizmin toqquşması və dini təhsil sisteminin köhnəlməsi olmuşdur. Xüsusilə dini təhsil sistemi reforma ehtiyac duymaqladır. Bu məqalədə dini radikalizmin əsas xüsusiyyətləri, yaranma səbəbləri və qarşı tədbir kimi dini təhsil sistemi araşdırılmış, İslam təhsil sisteminin reform zərurəti və imkanları Fəzlur Rəhmanın fikirləri əsasında göstərilmişdir.

SUMMARY

FAZLUR RAHMAN'S STAND POINT ON RELIGIOUS RADICALISM AND THE ISLAMIC EDUCATIONAL SYSTEM

The Islamic world has been substantially affected by radicalism for the few decades. We can observe areas of this influence in the political, economical fields and etc. The two of the reasons that led to religious radicalism are clash of the traditional perception of religion with modernity and the loss of the religious education its actuality. Especially the method of the religious education needs reform. In this article we discuss basic characteristics of religious radicalism, reasons of occurrence of the radicalism and how to overcome its effects. Finally, we argue that there is necessity for reform of the Islamic educational system and lay out its perspectives possibilities.

РЕЗЮМЕ

РЕЛИГИОЗНЫЙ РАДИКАЛИЗМ И ИСЛАМСКИЕ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ ПО МНЕНИЮ ФАЗЛУРРАХМАНА

Исламский мир значительно пострадал от радикализма в периоде нескольких десятилетий. Их возможно встретить во многих направлениях, в том числе в политическом, экономическом и др. областях. Одной из причин, вызвавших религиозный радикализм, это столкновение традиционных религиозных мышлений с модернизмом, а другая из них потеря актуальности религиозного образования. Религиозное образование нуждается в коллоссальной реформе. Мы в этой статье изучили особенности религиозного радикализма, причины ее возникновения и борьбу с его последствиями. В конце статьи мы затронули вопрос, о необходимости реформ в системе исламского образования.

Çара tövsiyə etdi: i.f.d. A.M.Şirinov